

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ζητήματα σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 119-130

ΑΘΗΝΑ 2003

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΣΤΗ BYZANTINΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*

Στη διατύπωση των απόψεων και των υποθέσεων εργασίας σχετικά με κάποια ζητήματα σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική που παρουσιάζονται στη συνέχεια, οδήγησαν ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες έγιναν κατά τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του οικοδομικού συγκροτήματος του καθολικού της μονής Βατοπεδίου¹.

1. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της παραγωγής της αρχιτεκτονικής στο πλαίσιο μιας τοπικής ενότητας, όπως είναι η αθωνική ναοδομία της μεσοβυζαντινής περιόδου², αλλά και του σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική εν γένει, παρουσιάζει η ομοιότητα που συχνά παρατηρείται μεταξύ δύο ή περισσότερων ναών³. Στο εντυπωσιακό οικοδομικό συγκρότημα του καθολι-

κού της μονής Βατοπεδίου εντοπίζονται δύο περιπτώσεις του φαινομένου αυτού. Η πρώτη αφορά τον ίδιο τον κύριο ναό του συγκροτήματος, το κατεξοχήν καθολικό⁴ (Εικ. 1 και 3), κτίσμα του τέλους πιθανότατα του 10ου αιώνα⁵, το οποίο, όπως έχει από παλιά διαπιστωθεί⁶, παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα με το καθολικό της μονής Ιβήρων⁷ (Εικ. 2). Η ομοιότητα μεταξύ των δύο κτιρίων (Εικ. 4) είναι εμφανής όχι τόσο στην επιλογή του ναοδομικού τύπου⁸, όσο στην ταυτότητα σχεδόν στοιχείων, όπως οι διαστάσεις⁹, οι αναλογικές σχέσεις στη διάρθρωση των όγκων και στη γενική σύνθεση των όψεων¹⁰, ακόμη και στην επανάληψη σπάνιων ιδιομορφιών σε επίπεδο λεπτομερειών, όπως είναι

* Η μελέτη παρουσιάστηκε για πρώτη φορά υπό μορφή ανακοίνωσης στο *Εικοστό Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2001, σ. 61. Ευχαριστίες οφείλονται στον καθηγητή κ. Χ. Μπούρα για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις του.

1. Σ. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001 (στο εξής: *Καθολικό Βατοπεδίου*).

2. Γενικές παρατηρήσεις για τη μεσοβυζαντινή αθωνική ναοδομία έχουν πρόσφατα παρουσιασθεί σε δύο επιστημονικές συναντήσεις (Σ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις στη μεσοβυζαντινή ναοδομία του Αγίου Όρους, *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1997, σ. 36-37 και S. Mamaloukos, Middle-Byzantine Church Architecture on Mount Athos, *XXe CIEB. Pré-Actes, III. Communications libres*, Παρίσι 2001, σ. 332).

3. Για τη μίμηση γενικά στη βυζαντινή αρχιτεκτονική βλ. κυρίως R. Krautheimer, Introduction to an "Iconography of Medieval Architecture", *JWarb* 5 (1942), σ. 1-33. Βλ. επίσης H. Buchwald, Imitation in Byzantine Architecture. An Outline, *Λιθόστρωτον. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle*, Στουτγάρδη 2000, σ. 39-54.

4. Σχετικά με το καθολικό της μονής Βατοπεδίου βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 32-67, 138-159, 171-189, 193-196.

5. Για τη χρονολόγηση του καθολικού βλ. ό.π., σ. 204-205.

6. P. Mylonas, Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genèse de type du catholicon athonite, *CahArch* 32 (1984), σ. 102.

7. Για το καθολικό της μονής Ιβήρων βλ. Π. Μυλωνάς, Παρατηρήσεις στο καθολικό Ιβήρων, *Πέμπτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1985, σ. 66-68. P. Mylonas, Notice sur le catholicon d'Iviron, *Actes d'Iviron*, Παρίσι 1985, σ. 64-68. *Καθολικό Βατοπεδίου*, Παράρτημα Β, σ. 286-288.

8. Και οι δύο ναοί ανήκουν στο λεγόμενο «αθωνικό» ή «αγιορειτικό» τύπο, είναι δηλαδή σύνθετοι τετρακίονιοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλο και πλάγιες κόγχες (χορούς). Επίσης διαθέτουν σύγχρονο με το ναό διώροφο νάρθηκα. Για τον «αθωνικό» τύπο, την καταγωγή και τη διάδοσή του βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 138-152, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

9. Οι εξωτερικές διαστάσεις, χωρίς τις προεξέχουσες κόγχες του Ιερού και των χορών του καθολικού της μονής Βατοπεδίου είναι περίπου 20,30×13,50 μ. Οι αντίστοιχες διαστάσεις του καθολικού της μονής Ιβήρων είναι κατά προσέγγιση 21,40×14,20 μ. (Π. Μυλωνάς, *Άτλας του Άθω*, Wasmuth 2000, πίν. 103) (στο εξής: *Άτλας*).

10. Για τη διάρθρωση των όγκων και για τη σύνθεση των όψεων του καθολικού της μονής Βατοπεδίου βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 58-67.

Εικ. 1. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Άποψη από τα νοτιο-ανατολικά (Αρχείο Ιεράς Μονής Βατοπεδίου).

η ανισοσταθμία των στεγών μεταξύ των ανατολικών και των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων¹¹, καθώς και η μορφή και το μέγεθος πολλών από τα επιμέρους στοιχεία των δύο κτιρίων –ανοίγματα θυρών και παραθύρων– και τα δίβηλα ανοίγματα των χορών με τη χαρακτηριστική διάταξη των εκατέρωθεν παραστάδων, που φαίνεται ότι έφεραν, μαζί με τον ενδιάμεσο κίονα, κοσμημένο μαρμάρινο επιστύλιο¹². Παραμερίζοντας τη δυσερμήνευτη με τα παρόντα δεδομένα διάταξη κίωνων και παραστάδων στα προς το εσωτερικό του ναού μέτωπα των χορών στο καθολικό της μονής Ιβήρων¹³, από τις διαφορές που παρουσιάζουν στη δομή και τη

Εικ. 2. Καθολικό μονής Ιβήρων. Άποψη από τα βόρεια.

μορφή τους τα δύο κτίρια αξίζει να αναφερθεί το πλάτος των παραστάδων, που διαρθρώνουν τους τοίχους εσωτερικά σε αντιστοιχία με τους κίονες¹⁴, και η μορφή του τρούλου του κυρίως ναού. Σοβαρές διαφορές υπάρχουν στον τομέα του αρχιτεκτονικού διακόσμου, όπως η θέση και η μορφή των κοσμητών, η χρήση ή μη ορθομαρμάρωσης στους τοίχους, η μορφή των δαπέδων και του γλυπτού διακόσμου.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά το αφιερωμένο στον άγιο Δημήτριο (Εικ. 5) βόρειο παρεκκλήσιο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου¹⁵, το οποίο παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα, ανάλογη με εκείνη που εμφανίζεται μεταξύ των καθολικών των μονών Βατοπεδίου και Ιβήρων, με τα παρεκκλήσια του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Τεσσαράκοντα του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας¹⁶ (Εικ. 6). Εξαιρώντας το νάρθηκα που απουσιάζει από το ναό της μονής Βατοπεδίου¹⁷, η ομοιότητά¹⁸ και εδώ αφορά το ναοδομικό τύπο¹⁹, τις διαστά-

11. Ό.π., σ. 174.

12. Ό.π., σ. 37-38, 121 και 187.

13. Mylonas, Notice, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 66-67.

14. Στην περίπτωση του καθολικού της μονής Ιβήρων οι παρασάδες έχουν πλάτος ίσο περίπου με των τόξων που φέρουν, ενώ στην περίπτωση του καθολικού της μονής Βατοπεδίου οι παρασάδες είναι πολύ πλατύτερες, βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 34.

15. Σχετικά με το παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 82-91, 125-126, 160-162, 193-196.

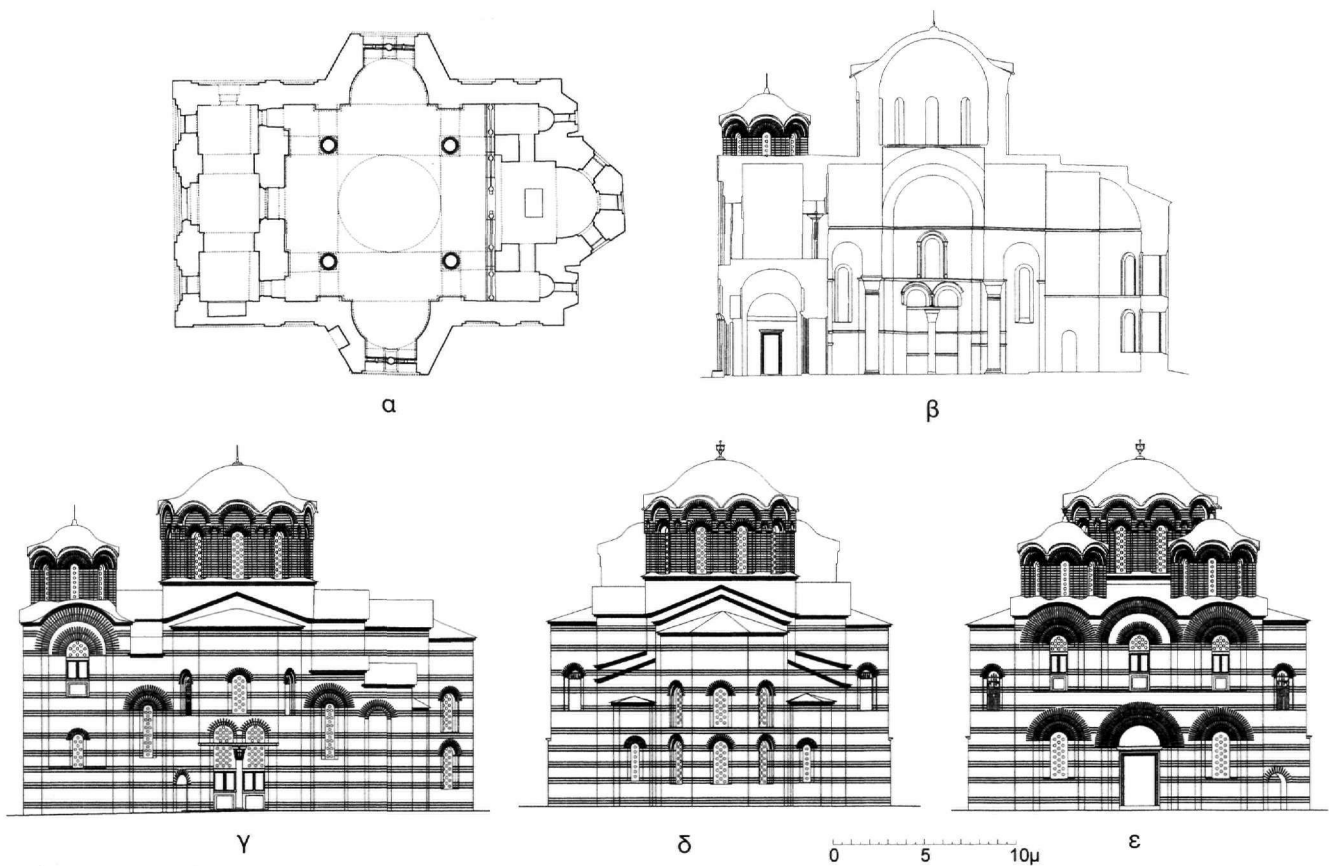
16. Για τα παρεκκλήσια του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 282-283, όπου και η προγενέστερη βι-

βλιογραφία.

17. Σχετικά με την απουσία νάρθηκα από το παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου και την πιθανή ερμηνεία της βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 125 και 161.

18. Αναλυτικότερα για την ομοιότητα των τριών παρεκκλησίων βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 162 και 193.

19. Τα παρεκκλήσια ανήκουν σε μία παραλλαγή του τύπου του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, από τον οποίο έχουν παραλειφθεί τα παραβήματα, ενώ ως πρόθεση και διακονικό χρησιμοποιούνταν μικρές κόγχες διαμορφωμένες στους πλάγιους τοίχους του αγίου Βήματος, βλ. σχετικά *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 160-161.

Εικ. 3. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση: α. Κάτοψη, β. Τομή κατά μήκος, γ. Νότια όψη, δ. Ανατολική όψη, ε. Δυτική όψη.

σεις²⁰ και τη διάρθρωση των όγκων, καθώς και τη σύνθεση των όψεων²¹. Διαφορές και πάλι υπάρχουν στις μορφές επιμέρους στοιχείων, όπως και στο διάκοσμο. Ιστορικά στοιχεία για την εξέταση των συνθηκών κάτω από τις οποίες οικοδομήθηκαν τα κτίρια των δύο παραπάνω ομάδων αθωνικών μνημείων δεν μας είναι γνωστά. Η μεγάλη ωστόσο ομοιότητα που παρουσιάζουν μεταξύ τους τα κτίρια της καθεμιάς ομάδας δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για δύο ακόμη παραδείγματα

της γνωστής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική διαδικασίας αντιγραφής προτύπων²². Επισημαίνεται ότι στις περιπτώσεις αυτές αναμφίβολα η ομοιότητα δεν οφείλεται σε τυχόν τυποποίηση προκατασκευασμένων στοιχείων, όπως λ.χ. αρχιτεκτονικών μελών, που συμβαίνει σε παλαιοχριστιανικά μνημεία²³. Μπορεί έτσι κανείς να παρατηρήσει ότι δύο ή περισσότερα κτίρια, τα οποία φαίνεται ότι έχουν οικοδομηθεί με τη διαδικασία της αντιγραφής, είναι δυνατόν να συσχετίζονται μεταξύ τους

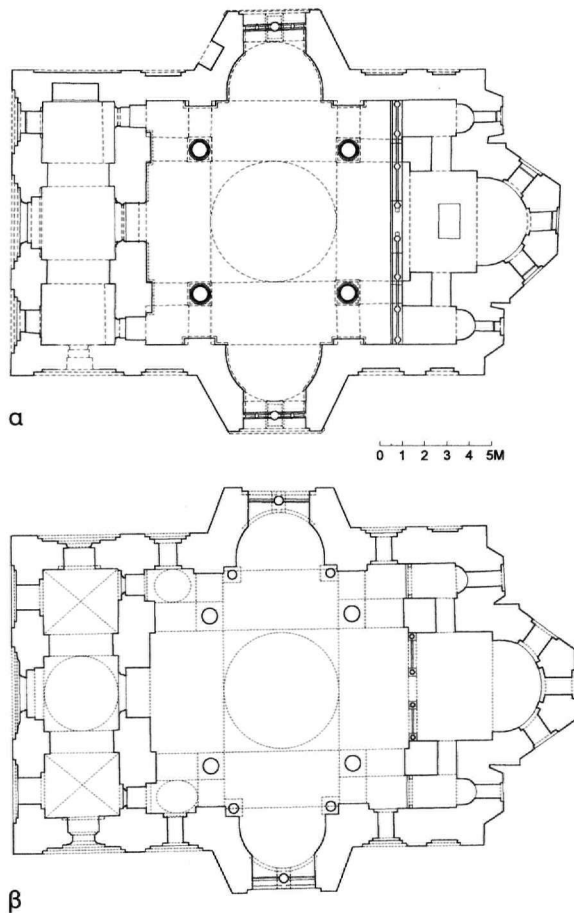
20. Οι εξωτερικές διαστάσεις του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου είναι περίπου 8,15×6,80 μ., χωρίς την προεξοχή του αγίου Βήματος. Οι αντίστοιχες διαστάσεις του παρεκκλησίου των Αγίων Τεσσαράκοντα είναι περίπου 8,15×6,50 μ., ενώ του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου είναι περίπου 8×6,70 μ., βλ. Μυλωνάς, *Ατλας*, πίν. 101.4.

21. Για τη διάρθρωση των όγκων και τη σύνθεση των όψεων του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου του καθολικού της μονής

Βατοπεδίου βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 87-88 και 126. Ας σημειωθεί ότι οι όψεις των παρεκκλησίων του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας έχουν σοβαρά αλλοιωθεί εξαιτίας μεταγενέστερων επεμβάσεων.

22. Krautheimer, *Introduction*, ό.π. (υποσημ. 3).

23. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, 2: *Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, τό Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1994, σ. 64 (στο εξής: *Ιστορία αρχιτεκτονικής*).

Εικ. 4. α. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση: Κάτοψη. β. Καθολικό μονής Ιβήρων. Αναπαράσταση: Κάτοψη (βάσει σχεδίων Π. Μυλωνά).

με δύο τρόπους: είτε το παλαιότερο από τα κτίρια αυτά αποτελεί το πρότυπο των νεότερων είτε όλα έχουν ένα,

συχνά άγνωστο σε μας, κοινό πρότυπο. Για το τι από τα δύο συμβαίνει στις περιπτώσεις κτιρίων που βρίσκονται στο Άγιον Όρος μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν.

Όσον αφορά τα δύο καθολικά, κτίρια αναμφίβολα υψηλών προθέσεων, που εμφανίζονται συνθετικά πλήρως συγκροτημένα, μέσω των οποίων, όπως υποστηρίχθηκε πρόσφατα²⁴, πιθανώς εισήχθη ο «αθωνικός» τύπος στο Άγιον Όρος, δεν αποκλείεται αυτά να είχαν ως κοινό πρότυπο κάποιο, χαμένο σήμερα, μνημείο της Κωνσταντινούπολης²⁵. Σχετικά με τον τρόπο παραγωγής των δύο αθωνικών καθολικών και των τριών παρεκκλησίων πιθανώς οικοδομήθηκαν με τα ίδια «σχέδια» και πιθανότατα από τα ίδια συνεργεία, που απασχολήθηκαν διαδοχικά στα έργα της κάθε ομάδας, επαναλαμβάνοντας με ακρίβεια τα βασικά στοιχεία των πρώτων κτιρίων στα επόμενα.

2. Η αντιγραφή και η μίμηση υψηλών προδιαγραφών προτύπων από παρακείμενους ή μη, μικρούς και ταπεινούς αλλά και μεγαλύτερους και μεγάλων σχετικά προθέσεων, ναούς είναι μια διαδικασία επίσης γνωστή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική²⁶. Το φαινόμενο της παραγωγής ενός μικρού αριθμού αλλά ακόμη και ολόκληρης σειράς περισσότερο ή λιγότερο πιστών αντιγράφων σημαντικών ναών απαντάται σχετικά συχνά και, σε ορισμένες περιπτώσεις, παρουσιάζει μεγάλη τοπική διάδοση και χρονική διάρκεια. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι πολύ γνωστές περιπτώσεις του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα που, κατά κοινή παραδοχή, αποτελεί το πρότυπο των λεγόμενων «ηπειρωτικών οκταγωνικών» ναών²⁷, και των καθολικών της Νέας Μονής και της μονής Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη, που αποτελούν τα πρότυπα των λεγόμενων «νησιωτικών οκταγωνικών ναών» στη Χίο²⁸

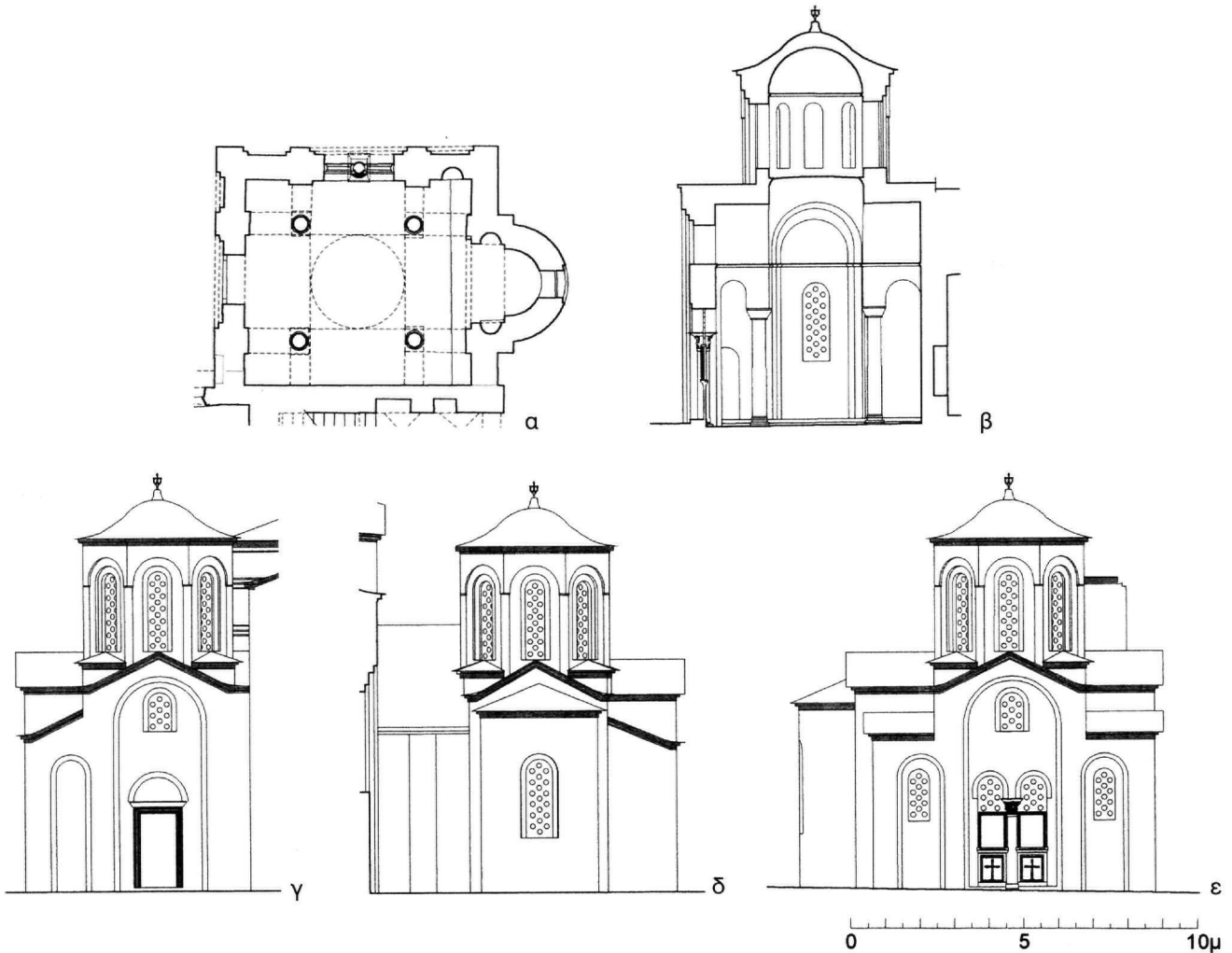
24. Καθολικό Βατοπεδίου, σ. 149-150.

25. Ό.π., σ. 150-151.

26. Krautheimer, Introduction, ό.π. Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, σ. 141-149, κυρίως 148-149.

27. Πρόκειται, ως γνωστόν, για το ναό της Σωτήρας του Λυκοδήμου στην Αθήνα, το καθολικό της μονής Δαφνίου, το ναό της Οδηγήτριας (Αγίας Σοφίας) στη Μονεμβασία, το ναό της Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνου, το ναό του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, το ναό των Αγίων Θεοδώρων της μονής Βροντοχίου στον Μυστρά (Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Αθήνα 1942, σ. 427-428. Ε. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie et autres édifices de même type*, Παρίσι 1951, σ. 35-47. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, σ. 209. Ο ίδιος, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σ. 92), αλλά και για το παρεκκλήσιο του κωδωνοστασίου στη μονή του Οσίου Λουκά (Χ. Μπούρας, *Δύο μικροί ναοί οκταγωνικού τύπου, ΔΧΑΕ Γ'* (1962-1963), σ. 164-166).

28. Πρόκειται για τους ναούς Αγίου Γεωργίου Συκούση, Παναγίας Κρίνας στα Σκλαβιά, Αγίων Αποστόλων Πυργίου (Σωτηρίου, ό.π., σ. 429. Stikas, ό.π. Μπούρας, *Ιστορία αρχιτεκτονικής*, σ. 216. Ch. Bouras, *Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), σ. 21-34. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, σ. 92-94, 120-121), Αγίου Ιωάννου Κέρους (Μπούρας, *Δύο μικροί ναοί*, ό.π., 166-171) και Υπαπαντής Στρατηγάτου Δαφνώνα (Μ. Βουρνούς, *Ο ναός της Υπαπαντής στο Στρατηγάτο της Χίου. Στοιχεία για ένα ανέκδοτο βυζαντινό μνημείο*, βλ. στον παρόντα τόμο).

Εικ. 5. Παρεκκλήσιο Αγίου Δημητρίου καθολικού μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση: α. Κάτοψη, β. Τομή κατά πλάτος, γ. Δυτική όψη, δ. Ανατολική όψη, ε. Βόρεια όψη.

και την Κύπρο²⁹ αντίστοιχα. Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζουν περιπτώσεις, όπου κατά μίμηση υψηλών προτύπων κτίζονται σε άμεση σχέση με αυτά μικρά «αντίγραφα» τους, με τυπολογικές και μορφολογικές απλουστεύσεις, με τρόπο όμως, ώστε να τηρού-

νται βασικές αρχές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, όπως η κλίμακα και το απόλυτο μέτρο³⁰.

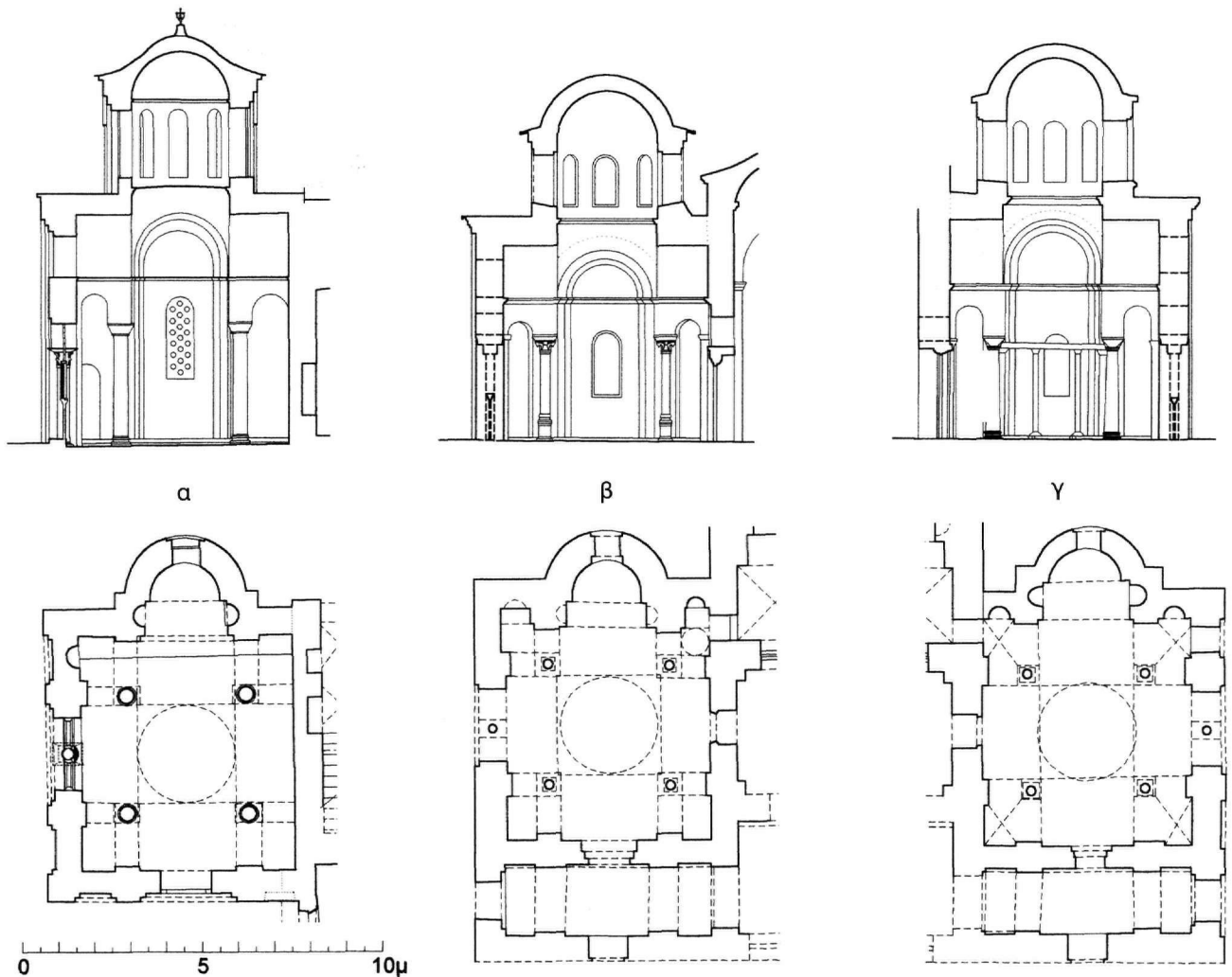
Το αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο (Εικ. 7) νότιο παρεκκλήσιο του οικοδομικού συγκροτήματος του καθολικού της μονής Βατοπεδίου³¹ αποτελεί ένα καλό πα-

29. Πρόκειται για το ναό του Χριστού Αντιφωνητή κοντά στην Κερύνεια, το ναό στο Κάστρο του Αγίου Ιλαρίωνα και το ναό της Παναγίας Αψιθιώτισσας (Σωτηρίου, *Βυζαντινή αρχαιολογία* (υποσημ. 27), σ. 429-431. Stikas, *Christianou* (υποσημ. 27). Μπούρας, *Ιστορία αρχιτεκτονικής*, σ. 211. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, Κύπρος Μεσαιωνική*, εφημ. Καθημερινή, *Επτά Ημέρες*, 16 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 19-20).

30. Π. Μιχελής, *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθή-

να 1946 (ανατυπ. Αθήνα 1990), σ. 68-73. Για τις απλουστεύσεις και τις αλλαγές κατά την αντιγραφή στην περίπτωση του «νησιωτικού οκταγωνικού τύπου» βλ. Bougas, ό.π. (υποσημ. 28). Βλ. επίσης R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press 1999, σ. 98 και 116-119.

31. Σχετικά με το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου βλ. *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 92-102, 127-128, 162-168, 196-200.

Εικ. 6. α. Παρεκκλήσιο Αγίου Δημητρίου καθολικού μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση: Κάτοψη και τομή κατά πλάτος. β. Παρεκκλήσιο Αγίων Τεσσαράκοντα καθολικού Μεγίστης Λαύρας. Αναπαράσταση: Κάτοψη και τομή κατά πλάτος (βάσει σχεδίων Π. Μυλωνά) γ. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου καθολικού Μεγίστης Λαύρας. Αναπαράσταση: Κάτοψη και τομή κατά πλάτος (βάσει σχεδίων Π. Μυλωνά).

ράδειγμα του φαινομένου αυτού, καθώς στην αρχιτεκτονική του διακρίνεται σαφώς μια προσπάθεια μίμησης του παρακείμενου καθολικού³² (Εικ. 8). Παρά τη διαφορά του μεγέθους των δύο κτιρίων, οι προθέσεις του αρχιτέκτονος του παρεκκλησίου είναι εμφανείς στην επιλογή του ναοδομικού τύπου, καθώς το παρεκ-

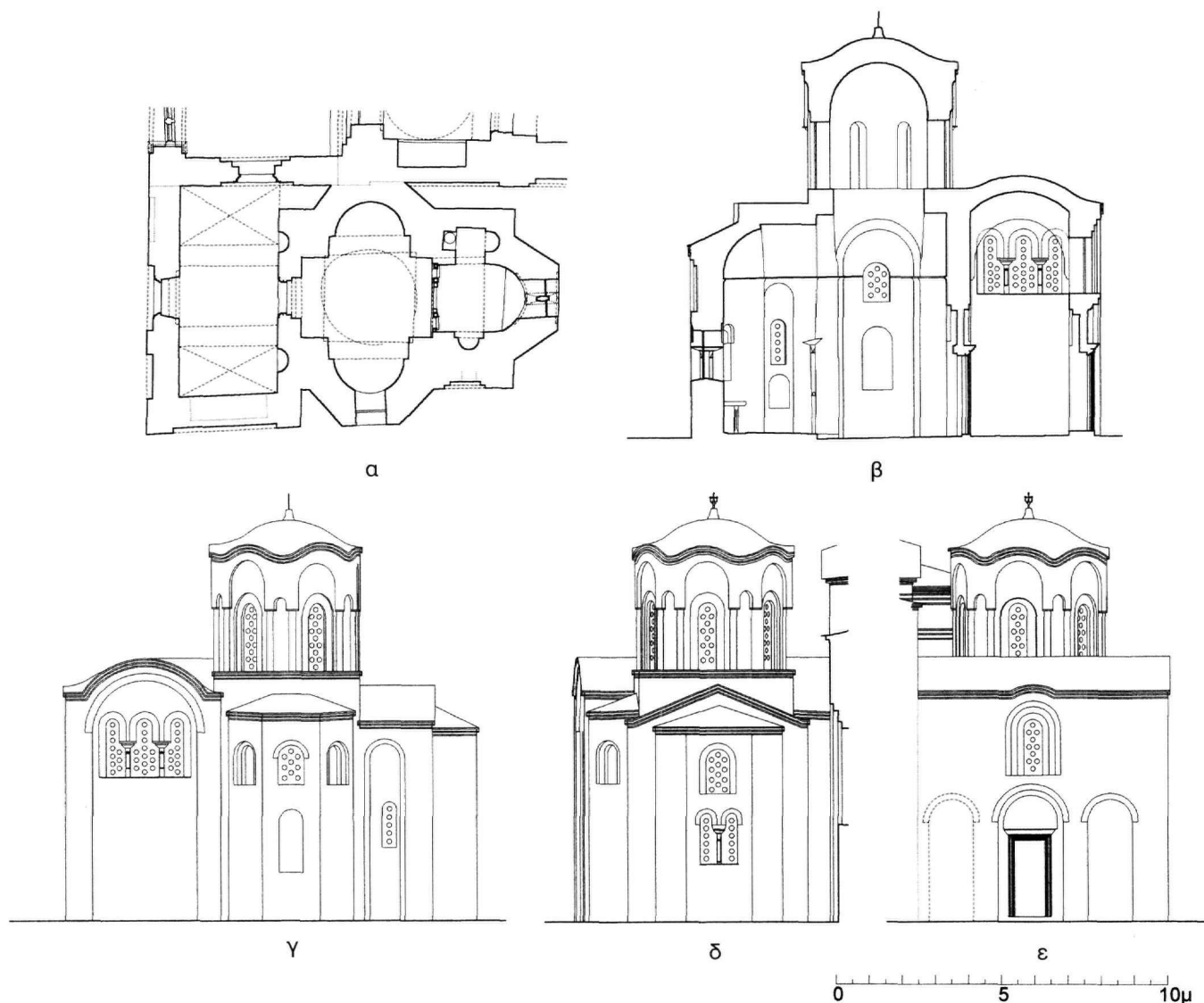
κλήσιο ανήκει σε μια παραλλαγή του τύπου των μονόχωρων τρίκογχων με νάρθηκα ναών³³, που μπορεί να χαρακτηριστεί «συνεπτυγμένος αθωνικός τύπος»³⁴, στη διάρθρωση των όγκων και στη γενική σύνθεση των όψεών του, όπου δεσπόζουσα θέση έχουν οι κόγχες των χορών και οι κορυφώσεις προς τον τρούλο και προς τα

32. Ίσως στην ομοιότητα αυτή να αναφέρεται ο G. Millet, όταν γράφει ότι τα προσαρτημένα στα αθωνικά καθολικά παρεκκλήσια είναι «parfois images réduites du catholikon» (G. Millet, Recherches au Mont Athos, BCH 29 (1905), σ. 73).

33. Για τον τύπο βλ. Π.Α. Βοκοτόπουλος, 'Ο τρίκογχος ναός του

'Αγίου Νικολάου στο Πλατάνι της Άχαϊας, Άρμος. Τμηματικός τόμος στον Καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη 1990, 1, σ. 389-391. Βλ. επίσης Καθολικό Βατοπεδίου, σ. 162-166.

34. Για την παραλλαγή αυτή του τύπου βλ. Καθολικό Βατοπεδίου, σ. 164-165.

Εικ. 7. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου καθολικού μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση: α. Κάτοψη, β. Τομή κατά μήκος, γ. Νότια όψη, δ. Ανατολική όψη, ε. Δυτική όψη.

δυτικά, προς τον ιδιαίτερα ψηλό νάρθηκα –στοιχεία χαρακτηριστικά της σύνθεσης των όψεων του καθολικού³⁵–, αλλά και στη μορφολογία επιμέρους στοιχείων, όπως είναι ο τρούλος³⁶.

Στη μεσοβυζαντινή ναοδομία του Αγίου Όρους υπάρχει ένα ακόμη ανάλογο παράδειγμα. Όπως έχει ήδη εύστοχα παρατηρηθεί³⁷, ο ναός του Κελλίου του Ραβδούχου³⁸ κοντά στις Καρυές φαίνεται ότι έχει κτισθεί με

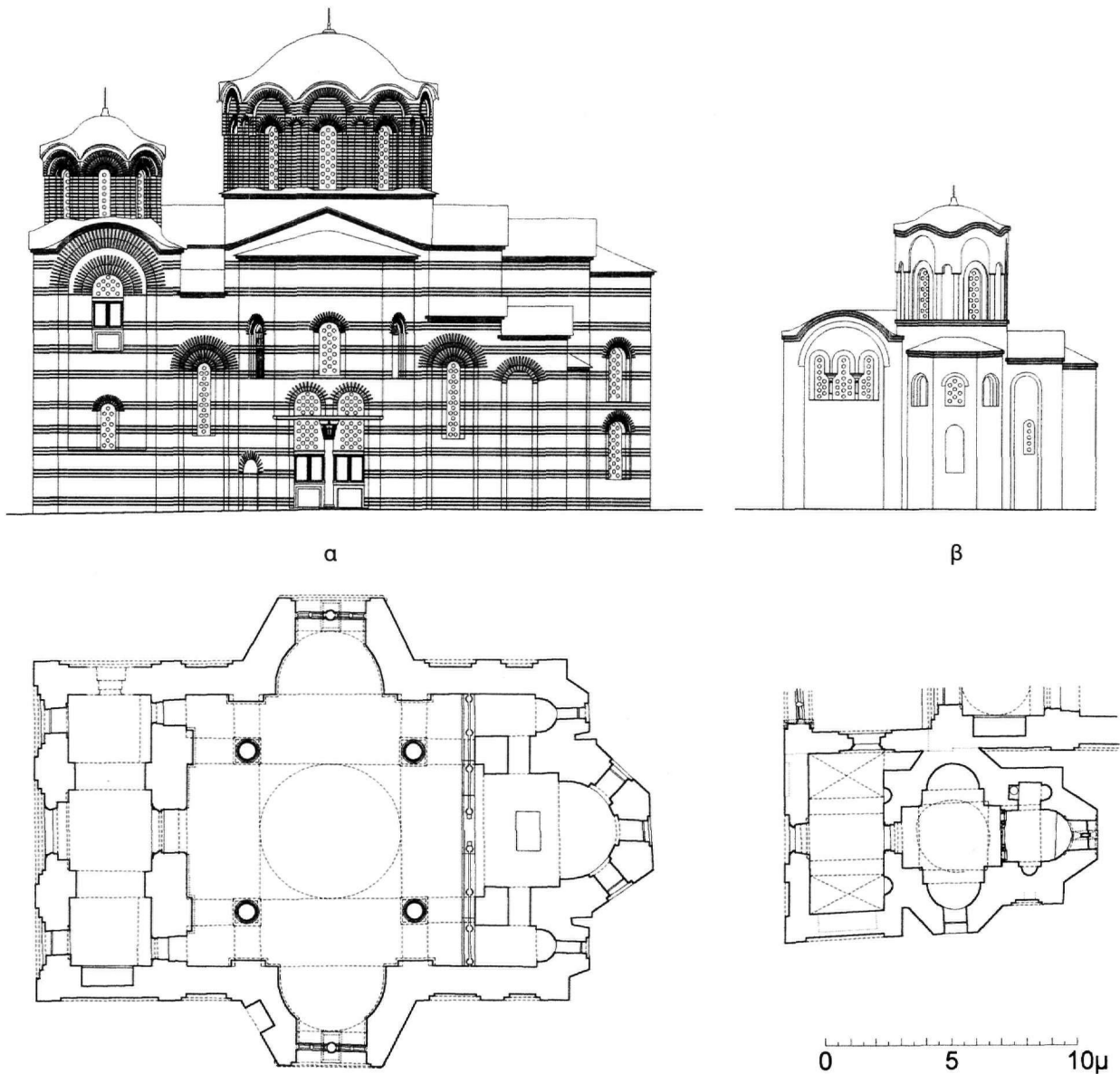
35. Βλ. σχετικά υποσημ.10.

36. Βλ. σχετικά *Καθολικό Βατοπεδίου*, σ. 165, 166-168, 196-198. S. Mamaloukos, *The Buildings of Vatopedi and their Patrons, Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994, Variorum 1996*, σ. 116. Σ. Μαμαλούκος, *Η αρχιτεκτονική του καθολικού, Τε-*

ρά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - ιστορία - τέχνη, Άγιον Όρος 1996, σ. 174.

37. P. Mylonas, *Two Middle Byzantine Churches on Athos, Actes du XVe CIEB*, Αθήνα 1976, II, σ. 552-554.

38. Για το ναό του Κελλίου του Ραβδούχου βλ. Mylonas, *ό.π.*, σ. 545-559. *Καθολικό Βατοπεδίου, Παράρτημα Β*, σ. 280.

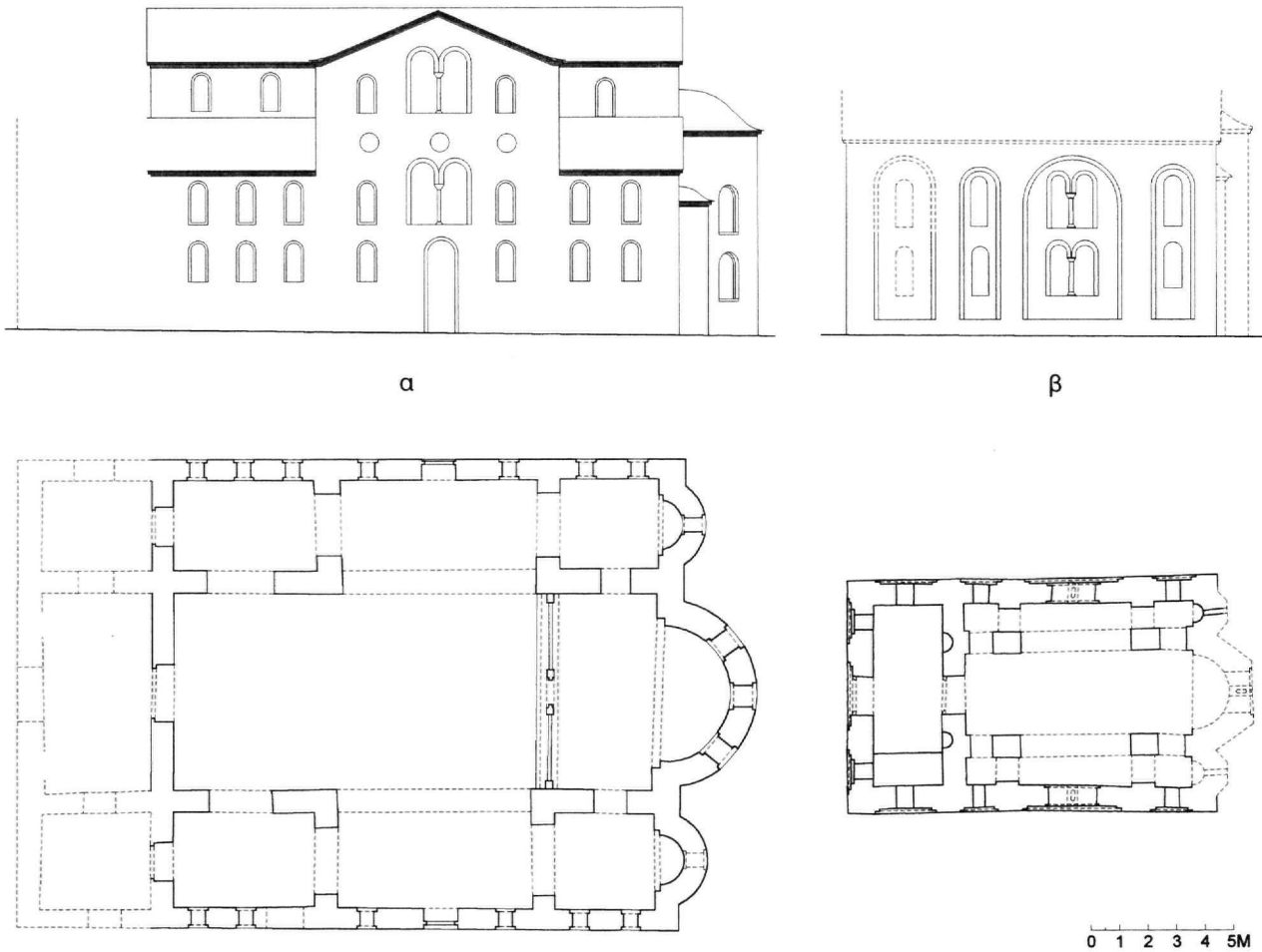
Εικ. 8. α. Καθολικό μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση: Κάτοψη και νότια όψη. β. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου καθολικού μονής Βατοπεδίου. Αναπαράσταση: Κάτοψη και νότια όψη.

πρότυπο τον ίδιο το ναό του Πρωτάτου³⁹. Τυπολογικά ο μικρός ναός ακολουθεί το σπάνιο ναοδομικό τύπο του Πρωτάτου και παράλληλα διατηρεί χαρακτηριστι-

κά μορφολογικά στοιχεία του μεγάλου αυτού ναού, όπως είναι τα επάλληλα δίλοβα παράθυρα στους άξονες των μακρών πλευρών (Εικ. 9).

39. Για το ναό του Πρωτάτου βλ. Α.Κ. Ορλάνδος, Τό μαρμάρινον τέμπλον του Πρωτάτου των Καρυών, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σ. 83-91. Π. Μυλωνάς, Παρατηρήσεις στο ναό του Πρωτάτου, *Νέα Εστία* 89 (1971), σ. 238-254. P. Mylonas, Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos, *CahArch* 28 (1979), σ. 143-160. Π. Μυλω-

νάς, Ο αρχιτεκτονικός όρος «χορός», πριν και μετά τον όσιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη, *Τέταρτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1984, σ. 39-40. Σ. Κίτσας, Οι πληροφορίες του Σέρβου συγγραφέα Δομεντιανού για την εκκλησία του Πρω-

Εικ. 9. α. Ναός Πρωτάτου Καρών. Αναπαράσταση: Κάτοψη και νότια όψη (βάσει σχεδίου Π. Φουντά). β. Ναός Κελλίου Ραβδούχου Καρών. Αναπαράσταση: Κάτοψη και νότια όψη.

Θα μπορούσαν, ωστόσο, να απαριθμηθούν αρκετά ακόμη παραδείγματα παρόμοιων μνημείων στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Στη Νάξο ο κύριος ναός του οικο-

δομικού συγκροτήματος της Δροσιανής φαίνεται ότι αποτέλεσε το πρότυπο των δύο ακραίων παρεκκλησιών, στα οποία είναι σαφής η προσπάθεια μίμησης του

τάτου, *Τέταρτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1984, σ. 27. S. Kissas, *Dve Domentijanove belečke o Protatonu, Hilendarskij Zbomik* 6 (1986), σ. 47-58. Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο άθωνικός μοναχισμός. Άρχές και όργανωση*, Αθήνα 1992, σ. 225-226 και σημ. 207. Π. Φουντάς, *Η τυπολογία της πρώτης φάσης του Πρωτάτου*, *Πέμπτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώ-

σεων, Αθήνα 1985, σ. 98. Ο ίδιος, Σκαρίφης και δομική χάραξη της κάτοψης στο ναό του Πρωτάτου, *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1997, σ. 79-80. Ο ίδιος, Το Πρωτάτο του Αγίου Αθανασίου: Αναπαράσταση Ν. όψης, *Μακεδονικά* 31 (1998), σ. 417-419. *Καθολικό Βατοπεδίου*, Παράρτημα Β, σ. 279-280. Διδακτορική διατριβή για την αρχιτεκτονική του μνημείου εκπονεί ο Π. Φουντάς.

μεγάλου ναού, κυρίως στον τομέα της τυπολογίας⁴⁰. Στη Θεσσαλονίκη, το αφιερωμένο στον άγιο Ευθύμιο παρεκκλήσιο της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου⁴¹ φαίνεται ότι μιμείται σε κάποιο βαθμό το μεγαλοπρεπή παλαιοχριστιανικό ναό. Πέρα από την επιλογή του τύπου της τρίκλιτης βασιλικής, υπάρχουν στοιχεία, όπως λ.χ. η διαμόρφωση διπλοθολίου στην κόγχη του Ιερού, τα οποία, αν και δεν επιβάλλονται από κατασκευαστικές ανάγκες, επαναλαμβάνονται ακολουθώντας λύσεις που εφαρμόστηκαν στο πρότυπο. Στη μονή του Οσίου Λουκά, όπως από παλιά έχει παρατηρήσει ο Χ. Μπούρας⁴², το παρεκκλήσιο, τα λείψανα του οποίου είναι σήμερα ενσωματωμένα στο κωδωνοστάσιο, είναι ένα μικρό αντίγραφο του εντυπωσιακού καθολικού της μονής. Τυπολογικά το παρεκκλήσιο είναι ένας «συνεπτυγμένος οκταγωνικός» ναός, ενώ ορισμένα μορφολογικά στοιχεία του, όπως τα σύνθετα ανοίγματα των πλάγων τοίχων, αποτελούν απλουστευμένες εκδόσεις στοιχείων του προτύπου. Στη μονή της Παναγίας Ελεούσας, στο χωριό Veljusa της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, το προσαρτημένο στα νότια του καθολικού παρεκκλήσιο αντιγράφει σε μεγάλο βαθμό τόσο τα τυπολογικά όσο και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του κυρίως ναού. Το παρεκκλήσιο είναι σύγχρονο με το καθολικό, το οποίο χρονολογείται ακριβώς στο 1080⁴³. Τέλος, κατά μίμησην του καθολικού της μονής των Αγίων Αρχαγγέλων κοντά στην Prizren του Κοσσυφοπεδίου φαίνεται ότι έχει οικοδομηθεί το ανεξάρτητο μέσα στην αυλή παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου⁴⁴. Ο υψηλών προθέσε-

ων μικρός αυτός ναός αποτελεί ένα μικρό αντίγραφο του καθολικού με σαφείς τυπολογικές και μορφολογικές αναφορές.

Καθώς φαίνεται ότι απουσιάζουν σχετικά στοιχεία στις πηγές, οι λόγοι για τους οποίους γίνονταν τέτοιου είδους επιλογές δεν είναι ακριβώς γνωστοί. Στις μιμήσεις όμως αυτές, πέρα από τις οποιοσδήποτε λειτουργικές, τεχνικές και αισθητικές επιλογές⁴⁵, θα πρέπει να αναζητηθούν και συμβολικές προεκτάσεις, που συνδέονται με τη μεσαιωνική αντίληψη για τη σχέση «αρχετύπου» και «εικόνας»⁴⁶.

Για τη διαδικασία παραγωγής του αρχιτεκτονικού έργου στον τομέα του σχεδιασμού κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή εποχή⁴⁷ ελάχιστα πράγματα μας είναι γνωστά, καθώς, εκτός από τα προπλάσματα που απεικονίζονται συνήθως σε συνδυασμό με τις παραστάσεις κτιόρων, άλλα «σχέδια» δεν σώθηκαν και οι αναφορές από τις πηγές είναι αποσπασματικές και συχνά ασαφείς και αποπροσανατολιστικές. Έτσι, για τη μελέτη του σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική πολύτιμες είναι οι έμμεσες πληροφορίες που προκύπτουν από τη μελέτη των ίδιων των κτιρίων. Η οικοδόμηση όμοιων κτιρίων και η κατασκευή μικρών «αντιγράφων» σημαντικών κτισμάτων αποτελούν σοβαρές ενδείξεις ενός σχεδιασμού που, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, πρέπει να βασιζόταν σε αρχιτεκτονικά σχέδια, όπως εκείνα για τα οποία σαφώς υπάρχουν αναφορές ότι υπήρχαν στην αρχαιότητα και εκείνα που γνωρίζουμε από τα νεότερα χρόνια.

40. Για τη Δροσιανή βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο*, Αθήνα 2000, σ. 40, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία.

41. Σχετικά με το ναό του Αγίου Δημητρίου βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952. Σχετικά με το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Το παρεκκλήσιο του Αγ. Ευθυμίου στη βασιλική του Αγ. Δημητρίου, Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο Χριστιανικής Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 134-174. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 131-132. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Οί μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας, Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 97-110, 100.

42. Χ. Μπούρας, *Δύο μικροί ναοί*, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 164-166.

43. Για την ιστορία, την αρχιτεκτονική και το διάκοσμο του σημαντικού αυτού μνημείου βλ. Ρ. Miljković-Perep, *Veljusa Manastir sv. Bogorogica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica*, Σκόπια 1981.

44. Για βιβλιογραφία σχετικά με τα δύο κτίρια, που χρονολογού-

νται μεταξύ των ετών 1343 και 1352, βλ. Sl. Ćurčić, *Art and Architecture in the Balkans. An Annotated Bibliography*, Boston, Mass. 1984, σ. 335-336. Επίσης βλ. ο ίδιος, *Articulation of Church Facades during the First Half of the Fourteenth Century*, *Bizantijska Umetnost pocetkom XIV veka. Naucin skup u Gračanici 1973. L'Art byzantin au debut du XIVe siècle. Symposium de Gračanica, 1973*, Βελιγράδι 1978, σ. 24.

45. Σε τέτοιου είδους αντίγραφα το μικρό μέγεθος των κτιρίων επακούσε για την κάλυψη περιορισμένων αναγκών και εξυπηρέτούσε τη βελτίωση της στατικής συμπεριφοράς τους, καθώς οι αισθητικές αρετές του προτύπου διατηρούνταν στο μέτρο του δυνατού.

46. Γενικά βλ. Krautheimer, *Introduction*, ό.π. (υποσημ. 3). Μπούρας, *Η Νέα Μονή* (υποσημ. 26), σ. 148-149.

47. Σχετικά με το σχεδιασμό στη βυζαντινή αρχιτεκτονική γενικά βλ. Ousterhout, *Master Builders* (υποσημ. 30), σ. 58-85. Βλ. επίσης Α. Πετρονάκης, *Ο αρχιτέκτων στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1984. Η Buchwald, *The Geometry of Middle Byzantine Churches and Some Possible Implications*, *JÖB* 42 (1992), σ. 293-321.

Stavros Mamaloukos

DESIGN ISSUES IN BYZANTINE ARCHITECTURE

The views and hypotheses presented here derive from observations made while studying the architecture of the Vatopedi katholikon complex on Mt Athos.

Of special interest for the study of architectural production within a local context (such as the Middle Byzantine churches on Athos), and of Byzantine architectural design in general, is the frequently noted similarity between two or more churches. Two such cases are noted in the Vatopedi katholikon complex. The first concerns the main church of the complex, the late tenth-century katholikon proper (Figs 1 and 3), which is remarkably similar to the katholikon of the Iviron monastery (Fig. 2). The resemblance between these two buildings relates to their type, dimensions, articulation of volumes, composition of façades, as well as to the shape and size of many individual features (Fig. 4). The second case concerns the northern chapel in the complex, which is dedicated to St Demetrios (Fig. 5). As in the case of the two katholika, here too there is a striking similarity between this chapel and the chapels of St Nicholas and of the Forty Martyrs in the katholikon complex of the Great Lavra monastery (Fig. 6).

There is no historical evidence relating to the circumstance in which these two groups of Athonite monuments were built. Yet the extraordinary similitude of the buildings leaves no doubt that we have here two further examples of the well-known practice in Byzantine architecture of copying models. With regard to this practice, it is observed that two or more buildings that seem to have been produced in this manner are related in two possible ways. Either the older of them constitutes the prototype or they all have a common prototype, unfortunately now unknown to us. In the cases on Mt Athos, it is not known which of the alternatives applies.

As far as the two katholika are concerned – buildings of undoubtedly high intentions and totally coherent in their

design, through which the Athonite type was probably introduced in Mt Athos – the possibility that their prototype was a monument in Constantinople, that no longer exists, cannot be precluded. As to the way in which the two Athonite katholika and the three chapels were produced, it is a reasonable to suppose that they were built to the same “drawings” and possibly by the same work teams, who moved from one building to the next, reproducing with precision the basic elements of the earlier buildings to the later.

The copying, more or less accurately, and the imitating of important prototypes by other churches, whether adjacent or not, small and humble or large and of greater pretensions, is a known process in Byzantine architecture. The phenomenon is frequent, widespread and of long duration. Particularly interesting are the cases in which, within the scope of imitating high prototypes, small “replicas” of these are built in direct association with them, with some typological and morphological simplifications.

The southern chapel of the Vatopedi katholikon complex, dedicated to St Nicholas (Fig. 7), is a fine example of this, in which an obvious attempt to imitate the adjacent katholikon can be seen in its architecture (Fig. 6). Despite the difference in size between the two buildings, the intentions of the architect of the chapel are clear in the choice of type, the articulation of volumes, the general composition of façades as well as in the morphology of particular elements.

Examples of such imitations are numerous (Karyes: church of Protaton – church of Ravdouchos (Fig. 8); Naxos / Drosiani: main church – chapels; Thessaloniki / basilica of St Demetrios: basilica – chapel of St Euthymios; monastery of St Luke of Stiris: katholikon – bell-tower chapel; Veljusa FYROM / monastery of the Virgin Eleousa: katholikon – south chapel; Prizren Kossovo / monastery of the Archangels: katholikon – chapel of St Nicholas). The reasons why

such choices were made elude us; investigation of the symbolic meanings of the Medieval perception of the relationship between “archetype” and “image” may offer some clues.

Little is known about the architectural production process in the field of design during the Middle and Late Byzantine periods, and indirect information gleaned from the build-

ings themselves is thus invaluable. The construction of identical buildings and the production of small “replicas” of important monuments are serious indications of a design process that was based, to some degree, on architectural drawings, such as those that are known to have existed in Antiquity and which are familiar from more recent times.